

ЛІТЕРАТУРА ТА ІМПЕРІЯ

Дискурс і контрдискурс

Амбіційна Південна кампанія Російської імперії за Катерини II — дві російсько-турецькі війни (1768–1774 рр. та 1787–1792 рр.) — завершилася завоюванням Чорноморського узбережжя, приєднанням Криму (1783 р.) та інтервенцією на Кавказ. Водночас унаслідок трьох поділів Польщі (1772–1794 рр.) Росія значно розширила свою територію на захід. У другому десятиріччі XIX ст. після французької революції та наполеонівських війн Росія постала як наймогутніша на суходолі держава Європи — вона приєднала Фінляндію (1809 р.) і Бессарабію й контролювала гирло Дунаю (1812 р.). Війни з Персією (1804–1813 рр.) та Османською імперією (1806–1812 рр.) забезпечили визнання цих завоювань. Протягом цієї експансії Росія зміцнювала свою владу над Україною, приєднавши Правобережжя (внаслідок другого поділу Польщі 1793 р.), зруйнувавши Запорозьку Січ (1775 р.), скасувавши Гетьманщину (1781 р.) й запровадивши скрізь єдиний тип врядування та кріпацтво.

Завоювання територій Османської імперії в офіційних колах змальовували як успіхи християн у боротьбі з варварським ісламом. Відбирання територій у Польщі, дарма що його прославляли як перемогу істинної православної віри над розбещеним католицизмом, пояснювали набагато прагматичніше: мовляв, реальна політика диктує, щоб тільки один могутній голос промовляв за всіх слов'ян, і вимагає усунути історичного конкурента Росії в претензіях на цю роль. Ставлення до України було набагато складнішим. Поступове приєднання Лівобережжя протягом попереднього сторіччя характеризували як результат мудрості українських державних діячів, які визнали необхідність злиття з Росією в інтересах створення єдиної слов'янської наддержави. Україна вважалася набагато тісніше пов'язаною з Росією, ніж решта нещодавніх територіальних набутків. Загарбання Лівобережжя зображували, фактично, як повернення колишньої прабатьківщини, як «возз'єднання». Цей термін був використаний 1654 р.: під час переговорів, що скінчилися підписанням Переяславської угоди між двома країнами, царський посол покликався на образ Києва як колишнього гнізда «царського орла»¹. Згідно з цією метафорою, українців вважали, по суті, за «руський» демос, що повертається в лоно єдиного народу. В ХІХ ст. переконання, що росіяни, білоруси та українці становлять один народ, відображалось у сакральному вислові «триединая русская нация». Починаючи з часів Петра І, терміни «народ» та «отечество» теж уживали для характеристики однієї нації в межах єдиної держави.

Культурно-політичні відносини Росії та Лівобережної України мали довгу історію ще до того, як після наполеонівських війн була сформована новітня ідеологія імперіалізму й націоналізму. Державні діячі, духовенство, митці та письменники українського походження посідали чільне місце в російському житті ще з часів Петра І. У ХVІІІ ст. українська культура справляла

1 Воссоединение Украины с Россией. *Документы и материалы*. Т. 3. Москва, 1954. С. 468. Цит. за: Флория [1]. С. 19.

величезний вплив на Російську імперію. Гаролд Сігел вважав «так зване російське бароко» «не російським, а українським, натомість українське бароко було під великим впливом польських взірців. Це бароко сягнуло розквіту наприкінці XVII — на початку XVIII ст., коли в російській літературі панувала „українська школа“»². 1721 р., після перемоги Петра I над шведами, Росія була проголошена *imperia*, колоніальною імперією. Відтоді ідеологами імперії та самодержавства досить часто ставали й українці. Після наполеонівських війн нове утвердження імперської ідентичності супроводив намір інтегрувати у всеохопну імперську традицію тисячолітню історію, і це вимагало привласнення давньої історії України та її культурної ідентичності, — історії, яка передувала політичним відносинам з Московією та Російською імперією. На той час уже не було потреби в автономній Україні як у буферній політичній зоні, і так само її партнерство не відіграло істотної ролі у спільних воєнних діях на Півдні. Переяславську угоду вже не тлумачили як утворення союзу, внаслідок якого Україна стала чи то протекторатом, чи то частиною конфедеративної держави. Фактично, те, що можна було б назвати «шотландською моделлю» партнерства, абсолютистська держава відкинула після сприятливого для себе миру з Туреччиною 1774 р. Російська держава вже мала намір збудувати монолітну єдину армію й систему влади і придушити всі рештки автономії.

Правобережну Україну, що ніколи не була частиною Російської імперії, попервах вважали за набагато проблематичніший випадок. Серед урядових кіл її трактували як «Польщу», і тільки поступово, в середині XIX ст., це ставлення змінилося внаслідок того, що, по-перше, українські вчені почали досліджувати історію та етнографію Правобережної України, а по-друге, імперія взялася за жорстокішу асиміляцію.

2 Segel [1]. Vol. 1. P. 53.

Формування імперського дискурсу

Тісніші контакти між Росією та Україною після 1654 р. підкреслили великі відмінності між цими країнами. Навіть на початку ХІХ ст. і Лівобережна, і Правобережна Україна в очах росіян і далі були вочевидь іноземними територіями, а більша частина історії та географії обох цих теренів і надалі залишалась для інтеграційних наративів невіддатливим матеріалом. Через те під тиском націоналістичної та імперіалістичної ідеологій почався процес «одомашнення» української історії та культури. Цей процес перегукувався з іншими імперськими наративами Росії, надто тими, що, як і описи Кавказу та Польщі, були присвячені подоланню запеклого опору тубільних народів. Імперський погляд на Кавказ і Польщу раз по раз проявлявся і в дискусіях про Україну. Він цілком очевидний в закликах доводити вірність імперії, у виправданнях накинutoї політичної влади та гомогенізації культури, в осуді зрадливих бунтів, екзальтації з приводу воєнних перемог, у славленні економічного збагачення та постійних нагадуваннях про місію оцивілізовування і вдосконалювання. Імперське ставлення до України часто мінялося від спокушань-залицянь шлюбного партнера до агресивних закликів використовувати іншість³. У цьому аспекті воно дуже схоже на польське ставлення до українських козаків у ХVІІ–ХVІІІ ст., що теж коливалося від пропозицій «партнерства» під час воєн до спроб ліквідувати козацтво як націю-клас у мирні часи. Символічним тут є ставлення до запорожців. З одного боку, їхні послуги імперії вихвалялися, і через два десятиріччя після зруйнування Січі, у 1790-х роках, їм повернули колишній статус, створивши з них військово-формування під назвою Чорноморське

3 Президент України Леонід Кравчук охарактеризував перетворення Радянського Союзу на Співдружність Незалежних Держав 1991 р. як «цивілізоване розлучення». Див.: Brzezinski [1]. Р. 3.

козацтво⁴. З другого боку, до них ставилися з підозрою і оселяли там, де втекти за кордон їм було б важко⁵.

Російське письменство створювало літературний образ України з допомогою низки домінантних наративних структур, добору метафор і тропів. Це все кристалізувало імперський дискурс як сукупність фундаментальних взаємопов'язаних компонентів: анархічний характер пограниччя, існування єдиного «русского» народу, безмежний простір, сила і слава імперії, неминучість самодержавного врядування, органічна російська нація, унікальна місія Росії, легітимність експансії і спасенна природа асиміляції.

Анархічне прикордоння

Прикордоння якраз і було одним із фундаментальних тропів. Як прикордонна територія, Україна посідала чільне місце і в польській літературі, яка теж протягом тривалого часу дотримувалася імперської структури орієнтирів і претендувала на історію та культуру України як на свою власність. Поки Росія розширювалася на південних та східних кордонах, поляки й далі відігравали провідну роль на великій частині України. Протягом ХІХ ст. значний прошарок польського суспільства все ще мріяв про приєднання українських територій, втрачених унаслідок поділів Польщі наприкінці ХVІІІ ст., до майбутньої польської держави. Навіть позбувшись своєї державності, польське населення під владою Австро-Угорщини й далі переважало

4 Один польський історик писав: «Важко переоцінити допомогу запорожців у російсько-турецькій війні. Вони відіграли провідну роль у завоюванні Криму, що не раз було й визнане, і не раз дістало якнайвищу похвалу. Понад десяток царських урядовців та генералів прийняли почесний титул значного військового товариша Запорозького війська, зокрема голова Колегії закордонних справ Микита Панін, генерал-майор Прозоровський і Михайло Кутузов». Див. Serczyk [1]. Р. 195.

5 Ibid. Р. 198.

в містах, у школах та культурному житті Східної Галичини — території, що демографічно була майже цілковито українською⁶. На Правобережній Україні, що 1793 р. опинилася під владою Росії, польська шляхта й далі відіграла провідну роль протягом тривалого часу в ХІХ ст. Для багатьох поляків уся Правобережна Україна (аж до Дніпра), а інколи й Лівобережна Україна була «польською» територією, а «русини» — лише паростю їхнього власного народу. Отже, упродовж ХІХ ст. польська література, як і російська, перебувала під впливом ідеологій, які виправдовували утвердження культурної гегемонії над Україною.

Через те, звичайно, існують цікаві паралелі між російськими та польськими уявленнями про те, що і Росія, і Польща вважали за своє українське «пограниччя». І в російській, і в польській літературі це часто спустошений «дикий край», де панує насильство, межа цивілізації й кордон з Азією, зона небезпечного зіткнення та змішування культур. Але прикордонні території, зображувані то як малозаселена «незаймана» земля, то як культурно аморфне, змішане, а то й занечищене іноземними впливами середовище, завжди вважалися за «належні» якійсь країні, за територію, яка потребує асиміляції з боку панівної й набагато вищої культури метрополії. Так у розвитку як російської, так і польської ідентичності Україна відіграла роль колонізованого Іншого.

Саме утвердження назви «Україна» («*окраїна*») править за приклад, як колонізований народ змушений боротися за зміну мови, що утверджує відносини панування. Загалом вважають, що слово це означає «прикордоння», хоча стверджувано, що в «Київському літописі», де його вперше згадано в записах за 1187 р., воно вживалося в значенні «землі навколо» якогось центру, або «належної» цьому центрові⁷. Наприкінці ХVІ ст. цю назву широко вживали для характеристики прикордонних регіонів Польщі, а українці перейняли її, щоб відрізнити свій народ від польського. Українці часто називали себе й *руськими*, *русинами*, *рутенцями*

6 Про соціально-політичне життя Галичини див.: Німка [1, 2].

7 Knysh [1]. Р. 26–27.

і *малоросами*. Цей останній термін походить від візантійського звичаю характеризувати території, ближчі до Візантії, як «менші» або «малі», а дальші території — як «більші» або «великі»: Мала Азія, Мала Греція і Велика Греція. Існує, звичайно, фундаментальна відмінність між назвою Русь, що нагадує про середньовічну Київську державу, і терміном Росія, що ним Петро I став офіційно називати свою імперію, яка складалася з того, що звичайно називали Московією або *Московским государством*, і пізніших територіальних набутоків. Один історик писав: «Таким чином, узвичаєне пов'язування Русі з Росією в практичному аспекті позбавляло українців історичної назви й затемнювало їхнє національне походження. Ця проблема стала очевидною і в конфлікті між росіянами та українцями з приводу середньовічної київської спадщини, що була офіційно проголошена частиною Московсько-Російської держави»⁸. Згодом термін «малорос» набув пейоративних конотацій, характеризуючи незначущість і провінційну відсталість. Отож, прагнучи позначити окрему територію та народ і відрізнити себе й від Польщі, і від Росії, українці з XVII ст. почали використовувати назву Україна. В сучасній українській мові термін «малорос» має принизливе значення, позначаючи того, хто не має національної свідомості і вважає свою українську ідентичність співвідсною з російською⁹.

У польській літературі уявлення про Україну як про варварське східне прикордоння зародилось у XVI ст. і зберігалось протягом XVII–XVIII ст., коли з 1569 по 1793 р. країна опинилася під владою поляків¹⁰. Проте найславетніше художнє зображення

8 Sydorenko [1]. P. 675.

9 Про останні вияви цих стереотипів див.: Radziejowski [1].

10 Про ранні вияви цих стереотипів див.: Kerpinski [1]. На жаль, автор зводить питання до польських та російських стереотипів, не беручи до уваги русинських (українських і білоруських) впливів на їхнє формування. Адже це приховує реальний факт, що тільки після поділів Польщі велика кількість поляків увійшла в безпосередні контакти з росіянами, що багато росіян вважали русинів за геть чужих, а поляки відрізняли русинів від росіян. Критику цих поглядів див.: Sysyn [3].

України належить Генрикові Сенкевичу, чие трактування повстання 1648 р. в романі «Вогнем і мечем» (1884 р.) було означене як «основа, з якої чимало поляків дивиться на всі українські справи»¹¹. Визначальні метафоричні й наративні структури російської літератури сформувались у перші десятиріччя ХІХ ст., коли величезна імперія утверджувала свою владу над далекими територіями і здійснювала асиміляційну політику під машкарою цивілізаційної, просвітницької та модернізаційної місії.

Єдиний «русский» народ

Формування літературного образу України в російській літературі було ускладнене неоднозначним розумінням того, що саме становило народ і національну ідентичність. Доромантичне трактування «natio» як спільноти аристократів, об'єднаних лояльністю до певної політичної влади, жодним чином не стосувалося селянства. У післягердерівську й післянаполеонівську добу універсалізм Просвітництва поступився концепції національної своєрідності. Російські мислителі стали вбачати в селянах етнічне «джерело» народного духу. Польські та російські письменники звернулися до українського селянства в пошуках власної національної ідентичності та широкої політичної підтримки. Подібно до орієнталістської доби британського врядування в Індії, така практика була почасти літературною модою, а почасти наслідком політичного неспокою, пов'язаного з усвідомленням величезної й небезпечної прірви між панівними класами та селянським морем навколо них: «В основі орієнталізму лежала непроголошена політика освоєння місцевої культури, яка мала на меті і зрівняти британських адміністраторів та державних службовців з культурою підлеглих, і прилучити їх до життєвого укладу корінних

По те, як польське ставлення призводило до формування самозневаги серед українців див.: Frick [1].

11 Sysyn [2]. Р. 166.

жителів»¹². До такого жесту вдалась і польська шляхта, спробувавши під впливом романтичного відродження сформувати польсько-українську ідеологію та ідентичність. Але після повстань 1830–1831 рр. та 1861 р. стало очевидним, що на Правобережжі між польською шляхтою та українським селянством існує нездоланий релігійний, культурний і класовий бар'єр. Російське дворянство теж вважало, що українських селян з їхньою православною вірою, спорідненою мовою й близькою історією треба ввести до складу триєдиної «русской» нації, що складається зі східних слов'ян (росіян, білорусів та українців), яких часто зводили до спільного означення «руські». Таке «українофільство» могло існувати лише доти, доки українці визнавали себе членами певного уявного «русского» народу. Здебільшого десь так само, як англіцизм — рух проти розвитку корінних мов та літератур в Індії, що досяг свого розквіту в 1830-х роках, русифікаційна тенденція посилювалася, коли наприкінці 1840-х років стало очевидним, що чимало українських культурних діячів відкидають всеросійську національну ідентичність і, здається, навіть плекають сепаратистські сподівання. Як російські, так і українські вчені, досліджуючи національний характер своїх народів на основі фольклору, етнографії, літератури та історії, часто доходили висновку, що це, фактично, різні народи. Українці особливо зосереджували свої зусилля на спростуванні уявлення про єдиний «русский» народ.

Безмежність, влада, слава

Літературне уславлення імперського врядування немало доклалося до формування громадських настроїв та поширення процаристської ідеології. Воно стало основою сподівань, нормою, і навіть нечисленні відмови її підтримати або ще рідші вияви спротиву щодо неї набували великого значення. Вихваляння безмежних просторів імперії та її непереможності в XIX ст.

12 Viswanathan [1]. P. 115.

уже стало для багатьох письменників міцно утвердженою традицією. Українець Феофан Прокопович першим повністю сформулював ідеологію самодержавства. Його хвалебна проповідь на честь Петра I, прочитана 24 липня 1709 р. в соборі Святої Софії, — у присутності царя, з нагоди його перемоги в Полтавській битві, — започатковує довгий перелік творів, що уславлювали могутність держави та її воєнні успіхи¹³. Ця проповідь справила глибоке враження на царя й забезпечила блискучу кар'єру її авторові. Згодом Прокоповичеве прославляння російської могутності породило чимало наслідувань у різних жанрах — стільки, що Адам Міцкевич, читаючи в 1842–1844 рр. лекції в Парижі, нарікав на російську літературу, яка обожнює абсолютну владу та експансіонізм, і то такою мірою, що зображує державу без будь-яких кордонів, які позначали б межі її влади. Гаврила Державіна, найвидатнішого російського поета XVIII ст., Міцкевич охарактеризував як «вірного прихильника ідеї завоювань. Він заохочував росіян, вітав їхні тріумфи, паплюжив та ображав їхніх ворогів... У його оді на падіння Варшави цілком можна побачити претензійне уявлення про Російську імперію, що у своїй всевладності стоїть на чолі світу. Державін патетично наголошує: „Нам не потрібні союзники. Яка з них користь? Ступай, Росіє, ще крок — і всесвіт твій!“»¹⁴

Ева Томпсон стверджувала, що голос Міцкевича, як і голоси багатьох інших людей, які виступали проти «патологій

13 Див. його «Слово похвальное о баталии Полтавской...» (1709), що разом з «Епаникіоном...» вийшло опублікованим під назвою «Панегирикос, или слово похвальное о преславной над войсками свейскими победе...» (Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1709). Існували твердження, мовляв, українські вчені та церковні проводирі створили міф про дві Росії, щоб утягнути Москву в боротьбу з турками. Див.: Шерех [1]. С. 37.

14 Mickiewicz [1]. P. 246–248: «...le fidèle représentant de l'idée des conquêtes. Il encourage les Russes; il applaudit à leurs triomphes; il maudit et insulte leurs ennemis... Dans l'ode sur la chute de Varsovie, on voit clairement l'idée prétensieuse de l'Empire Russe de se dresser en face de l'Univers entier avec son omnipotence. Dierzhavin dit positivement: Nous n'avons pas besoin d'alliés. A quoi bon des alliances? Fais un pas, Russe, un pas encore, et l'univers est à toi!»

націоналізму, названих імперіями», був, на жаль, похований в «архівах центральноєвропейського мислення, що їх знехтувала американська спільнота інтерпретаторів, віддавши натомість перевагу російській та німецькій інтерпретаційній гегемонії»¹⁵. Любов Державіна до всіх форм піднесеного нерозривно поєднувалася з ідеєю імперії: він писав про її славу та могутність, складав оди, оспівуючи воєнні кампанії генерала Олександра Суворова в Європі та Валер'яна Зубова на Кавказі й у Персії¹⁶. Незліченні літературні «плазування», вихвалання безмежності і непереможності Росії, що виходили з-під пера як великих талантів, так і юрби епігонів, сприяли легітимації імперського врядування. Згодом Василь Розанов охарактеризував російську літературу XVIII ст. як «опору уряду», а Георгій Федотов назвав її «культу імперії, щирим захватом перед самодержавством»¹⁷.

Необхідність самодержавства

Давши письменникам психологічне відчуття причетності до могутності і слави, імперська містика була, здається, нездоланно привабливою і схияляла до консерватизму. За приклад тут може правити Микола Карамзін. У зрілі літа він припинив писати художні твори і взявся до праці над «Історією держави російської» (1816–1826), яка мала великий вплив. У цій роботі культ індивідуальних почуттів, що був прикметою літературного стилю Карамзіна, поступився схиялню перед сильною автократичною державою. «Почавши як реформаторська, майже революційна сила, — писав Мирський, — Карамзін лишився в пам'яті нащадків як символ і досконале втілення офіційних ідеалів імперської

15 Thompson [1]. Р. 7.

16 Див., наприклад, його вірші «До красеня» (1794), «На скорення Дербента» (1796) і «На повернення графа Зубова з Персії» (1804).

17 Розанов [1]. С. 206; Федотов [2]. С. 31.

Росії»¹⁸. Карамзін вважав, що «самодержавство заснувало й відродило Росію», і що будь-яка зміна державного устрою Росії «призводила в минулому і призведе в майбутньому до її загибелі, бо Росія складається з багатьох дуже різних частин; що, крім необмеженої монархії, може викликати в цій машині таку необхідну єдність дії?»¹⁹ Цим твердженням Карамзін висловив свою цілковиту згоду з царем Олександром I, який заявляв: «Найменше ослаблення самодержавства призведе до відокремлення багатьох губерній»²⁰.

Карамзін — це приклад культурного діяча, що взявся пояснювати й легітимувати приєднання та колонізацію поневоле-них народів в ім'я збереження могутньої держави. Такі мотиви спричинились у 1820–1830-х роках до витворення концепції *народності*, що згодом була поширена й охопила неросійські народи та території, до витворення нової, імперської за своїм характером концепції російської літератури (що служила як росіянам, так і неросіянам), — до формування літературних образів України, Кавказу та Сибіру²¹. Популярний аргумент, що, мовляв, розміри Росії вимагають як самодержавної влади, так і рішучої асиміляційної політики, спокушав істориків протягом кількох наступних десятиріч. Навіть значно пізніше Кристофер Гіл писав, що «воєнний захист цієї країни широких відкритих рівнин вимагав у край централізованого врядування на чолі з єдиним правителем, і самодержавство збереглося тут тому, що надавало більшій однорідності адміністративній владі над сумішшю відсталих і неписьменних народів, що входили до величезної Російської імперії»²². До тієї самої тріумфальної Карамзінової риторики вдавалися й тоді, коли треба було спростувати погляди неросіян («іграшок у руках світової політики») та санкціонувати

18 Mirsky [1]. P. 63.

19 Pipes [1]. P. 139.

20 Цит. за: Seton-Watson [1]. P. 75.

21 Hokanson [1]. P. 340.

22 Hill [1]. P. 21.

репресії проти начебто обмеженого, реакційного селянства, як це сталося під час реквізицій, що призвели до голоду 1921 р.: «Зерно реквізовано, міста нагодовано, революцію врятовано. Менше ніж через десять років міста сплатили свій борг, пославши сотні тисяч тракторів та комбайнів, аби полегшити правічну тяжку працю незаможного й середнього селянства, організованого тепер у колгоспи; натомість куркулі та спекулянти пішли слідом за своїми вождями з правих есерів у забуття»²³.

Місія Росії

Територіальні та воєнні успіхи породили чуття чи то Божого провидіння, чи то історичної неминучості. Подібно до Олексія Хомякова, Михайла Погодіна та інших тогочасних письменників, цар Микола I, що правив з 1825 по 1855 р., був щиро переконаний, ніби всі війни Росії з іншими народами відбуваються в ім'я Господа і правдивої віри. Тема хрестового походу «Святої Руси» на чолі з істинним «русским Богом» стала утверджуватись на початку XIX ст. разом із контрапунктною темою марності опору малих народів²⁴. Православ'я, самодержавство і народність — три офіційні принципи, що їх 1833 р. вперше проголосив граф Уваров, — злилися в містичну концепцію російської унікальності, і їх використовували для виправдання глобальної

23 Ibid. P. 77.

24 Наприклад, Владислав Озеров говорив про «російського Бога» у своїй трагедії «Дмитро Донської» (1807), яку він присвятив перемозі 1380 р. над монгольською ордою на Куликовому полі, одній з найславетніших перемог у російській історії. Ідея Святої Русі під Божим захистом, мабуть, зародилася в глибокій минувшині. Гальперін доводив, що в середньовічних літописах є свідчення, що росіяни, на відміну від інших народів, які «вважають воєнні поразки за свідчення невдоволення свого Бога», імпліцитно заперечували сам факт монгольського завоювання: «Внаслідок вправного й напрочуд послідовного вживання мови, в якій вони цуралися термінології завоювання й навіть визволення, книжники уникали спроб розв'язати ідеологічну загадку своєї поразки» (Halperin [1]. P. 62–63).

історичної місії Росії. Айвор Нейман охарактеризував цю концепцію як «варіант російського месіанства, у якому християнське уявлення про Москву як про третій Рим було приглушене, проте зберігся християнський історизм, що лежав в основі цього уявлення»²⁵. Російське месіанство було вже очевидним у вірші Володимира Одоєвського «Російські ночі» (1844 р.), де поет бачив у майбутньому «молоду й могутню» Росію, що показує людству шлях і посідає «перше місце» серед усіх народів²⁶. Протягом наступних десятиріч воно з'являлось у різних подобах, прибираючи інколи мантию панслов'янської завойовницької місії в Європі, а інколи — машкару цивілізаційного поглинення Азії, або якогось всесвітнього покликання. Ніколас Рязановський писав: «Росія розросталася, щоб стати Слов'янським царством, доля гнала її до Ельби, Відня та Константинополя. Фактично, увесь світ мав бути перекроєний у відповідь на цей поклик долі, і, якщо треба, то кров'ю та залізом. Месіанське майбутнє Росії спонукало до ведення авантюрної, агресивної, навіть революційної зовнішньої політики, яка була прямою протилежністю консервативній та легітимістській орієнтації Миколи I та його уряду»²⁷.

Ця цивілізаційна місія була пов'язана з практикою русифікації, що стала виходити на перший план за царювання Миколи I. Цар вимагав уживати російську мову під час двірських церемоній — замість французької, що була тоді мовою освіченого суспільства. Його адміністрація та Міністерство освіти під проводом графа Уварова «започаткували масштабну програму поширення російської мови на неросійських територіях імперії.

25 Neumann [1] P. XI–XII. Уявлення про Москву як про «третій Рим» (Константинополь був столицею Східної, або другої, Римської імперії) вперше сформулював чернець Філофей у XVI ст. Цю концепцію реінтерпретували російські мислителі XIX ст. Соловйов вважав, що місія Росії — «утвердити на землі істинний образ Святої Трійці». Див.: Соловьев В. [1]. С. 20–21.

26 Odoevsky [1]. P. 209.

27 Riasanovsky [2]. P. 137–138.

Письменники та журналісти виконували те саме завдання»²⁸. Водночас прихильники офіційної народності розводилися про вищість російської мови над іншими мовами. Філолог і журналіст Микола Греч заявив: «Наша мова — і про це можна впевнено сказати — вища від усіх сучасних європейських мов»²⁹. Його колега Фадей Булгарін передбачав майбутнє, де кожен знатиме російську мову: «Російська мова, яка, без сумніву, посідає перше місце за мелодійністю, багатством та легкістю побудови слів, — це мова поезії та літератури в усіх країнах земної кулі»³⁰.

Органічна російська нація

Айвор Нейман стверджує, що романтичний націоналістичний контекст, сформований під час наполеонівських війн, визначає російське націоналістичне мислення аж донині. В його основі лежить концепція «органічної нації, яку розуміють як живу істоту, де кожна частина залежна від інших частин, і де, отже, не може бути ніякого принципового конфлікту інтересів. Державу трактовано як „голову“ органічної нації, що втілює її волю, визначає її інтереси та захищає їх від шкідливих внутрішніх мікробів та зовнішніх нападів»³¹. Тож Україну, зрозуміла річ, характеризували як член того тіла: «Малоросія є живим елементом загальноросійського організму, створеного могутнім великоруським духом»³².

Була поширена думка, що російська держава, як і російська мова, має унікальні риси та силу, які роблять її надзвичайно привабливою для інших народів. Органічність і магнетична

28 Ibid. P. 131.

29 Греч [2]. Т. 3. С. 290.

30 Булгарін [2]. С. 130.

31 Neumann [1]. P. 196.

32 Аксаков К. Эстетика и литературная критика. Москва, 1995. С. 84. Цит. за: Грабович [1]. С. 126.

сила стали головними пунктами часто повторюваного аргументу — мовляв, російська експансія не була насильницькою. Територіальному зростанню західних держав, основаному на завоюваннях, гнобленні та конфліктах, Погодін протиставляв розширення Російської імперії, що, за його словами, спиралося на без примусу прийняті запрошення й гармонійні стосунки: «Наша держава заснована на любові, а західні — на ненависті»³³. Цю впливову ідею розвивали слов'янофіли, скажімо, Олексій Хомяков та Микола Данилевський, котрий у своєму творі «Росія та Європа» (1869) стверджував: малим народам у межах імперії судилося «поступово й непомітно зливатися» з панівним народом, «бути асимільованими ним і сприяти збільшенню розмаїття його історичних виявів»³⁴. Хай там як, ті народи були «простим етнографічним матеріалом», ужитим на те, щоб інший народ мав змогу йти назустріч своїй долі³⁵. Ще один варіант цього аргументу припускав реальність насильства, проте знімав з російської інтелігенції злочин співництва і, звичайно, визнавав неминучість повної асиміляції. 1910 р. одна ліберальна публікація ще могла припустити «страшну денационалізацію, що тривала останні п'ятдесят років», але водночас звільняла російську інтелігенцію від будь-якої відповідальності, стверджуючи, що вона у ставленні до інших народів не виявляла «ані тіні примусу»³⁶. В статті, опублікованій 1934 р. в Німеччині, П. Савицький, лідер теоретиків євразійства, що емігрували за кордон, використав модифікований варіант цього аргументу, заявляючи, що органічна природа російської «євразійської» ідентичності була унікальною. Він запевняв, ніби в Євразії завжди панувала концепція «братерства народів», і саме там завжди починалися «грандіозні спроби політичного об'єднання», скажімо, під проводом скіфів, гунів та монголів. Серед євразійських народів

33 Погодин [1]. С. 74.

34 Данилевский Н. [1]. С. 24.

35 Там само.

36 Славинский [1]. С. 233–234.

ніколи не було «вищих» чи «нижчих» народів і «взаємне при-тягування було сильнішим, ніж відштовхування»³⁷. На той час гасло «братерства народів» було вже й частиною офіційної риторики радянського режиму.

Тільки в 1920–1930-х роках було кинуте виклик цій ідеї органічного зростання та непов'язаної з насильством асиміляції. Історик-марксист Михайло Покровський звинуватив Російську імперію, що вона майже всуціль засновувалася на агресії³⁸. «Великоросія, — проголошував учений, — була збудована на кістках „союзників“, і їх зовсім не тишить те, що в жилах великоросів тече 80 % їхньої крові»³⁹.

Романтичний націоналізм з характерними для нього органічністю та зосередженістю на життєздатності культури почали використовувати для виправдання політики русифікації після двох польських повстань 1830 та 1863 р., а після 1880 р. про нього вже й не забували. Націоналізм був рушійною силою мислення і слов'янофілів, і російських панславистів, він становив основний принцип віри таких ідеологій ХХ ст., як скіфство, євразійство, зміновіхівство і російський націонал-більшовизм.

Легітимація експансії

Російські націоналісти часто заявляли, що всі малі й політично слабкі народи мають бути підпорядковані духовно та культурно вищій Росії, якій завдяки її розмірам та військовій силі судилося врядувати, освічувати та асимілювати. Імперська література, підтримуючи ці заяви, відіграла десь ту саму роль, що й імперська література західних країн. То було, за словами Едварда Саїда, якщо не «джерело і причина», то принаймні

37 Савицкий [1]. С. 117, 118.

38 Tillett [1]. Р. 26.

39 Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен. Т. 1. Москва, 1933. С. 249. Цит. за: Tillett [1]. Р. 27.

«найважливіший сповнений живлющих соків і завзяття контрапункт до політико-економічної машинерії, що, на думку загалу, становить серце імперіалізму»⁴⁰. Видатні письменники підтримували право експансії. Михайло Ломоносов у своїй «Оді на день зішестя на всеросійський престол Її Величності Пані Імператриці Єлизавети Петрівни 1747 року» обстоював завоювання Амуру «в маньчжурів» і провіщав, що гори золота потечуть в імперські скрині. Рилеев та решта декабристів захищали «визволення» Мексики від іспанського врядування та анексію Каліфорнії⁴¹; Тютчев у своєму вірші «Світанок» (1849) закликав російського «державного велетня» завоювати Константинополь і міркував про безкінечну експансію у своїй «Російській географії» (1848–1849):

*Москва и град Петров, и Константинов град —
Вот царства русского заветные столицы...
Но где предел ему? и где его границы —
На север, на восток, на юг и на запад?
Семь внутренних морей и семь великих рек...
От Нила до Невы, от Эльбы до Китая,
От Волги до Евфрата, от Ганга до Дуная...
Вот царство русское... и не пройдет вовек,
Как то провидел Дух и Даниил предрек*⁴².

Достоевський, що вихваляв книжку Данилевського «Росія та Європа» (1869), вказав на свою незгоду з автором тільки з приводу «однієї думки»: припущення, ніби, вигнавши турків з Константинополя, місто слід поділити з Грецією та слов'янськими державами. Він писав:

40 Said [6]. P. 72.

41 Bassin [1]. P. 27.

42 Тютчев [1]. С. 305.

Такий висновок, як на мене, дуже дивний. Як тут можна порівнювати росіян і слов'ян? І хто ж це встановлюватиме між ними рівність? Як росіяни можуть брати участь у володінні Константинополем на *рівній* основі зі слов'янами, якщо Росія в кожному аспекті не рівня їм — і кожному народцеві зокрема, і всім їм укупі? Велетень Гуллівер міг би, якщо б захотів, запевняти ліліпутів, ніби він рівня їм в усіх аспектах, але це було б очевидним безглуздям... Константинополь має бути *наш*, завойований *нами*, росіянами, від турків, і лишатися нашим довіку. Він мусить належати тільки нам⁴³.

Достоевський вважав, що «тільки Росією та її великою централізованою силою слов'яни й на світі жити можуть». Без Росії вони «щезнуть у європейському океані». Їхнє призначення — об'єднатися в «союз слов'ян», яким правитиме Росія. Поділ міста, на думку Достоевського, тільки призведе до сутичок і «перешкодить союзові слов'ян та покладе край їхньому власному існуванню»⁴⁴. Щодо неєвропейців, то культурна й расова перевага росіян над азіатськими расами, доводив Достоевський у своєму «Щоденнику письменника», виправдовує цивілізаційну та колонізаційну місію в Азії. Війну Росії проти турків він характеризував як «важливу християнську справу» і закликав до перемоги царя⁴⁵.

Сучасні російські націоналісти часто є своерідним відлунням тих почувань. Нейман повідомляє, що редактор журналу «Наш современник» Станіслав Куняєв, якого в 1990 р. один італійський журналіст попросив пояснити відродження російського націоналізму, відповів: «Це питання поставлене некоректно. Націоналізм — це для малих народів, які бояться зникнення.

43 Dostoevsky [1]. P. 1207–1208.

44 Ibid. P. 1202, 1209.

45 Ibid. P. 906.

Росіяни — великий народ... Росія каже так, як казав Христос: „Прийдіть до мене й поділіть мій дух“»⁴⁶.

Спасенна асиміляція

Експансіоністська риторика, надто під час воєнних конфліктів, підтримувалася твердженням, що, буцімто, розміри, могутність та високий рівень релігійно-культурного життя Росії мають таку нездоланну притягальну силу для сусідніх народів, що ті радо входять за нагоду стати частиною російської держави. Ідеологи ХІХ ст. розводилися про спасенний характер приєднання до православної російської держави. Повторюючи претензії, висунені націоналістами-романтиками щодо російської віри та мови, вони стверджували, що «Святая Русь», на відміну від грішного Заходу, засвідчує гуманність своєї культури. Найвідомішою є претензія на універсальну «чутливість до всього світу», яку висуває Достоевський, називаючи її «головною рисою» росіян, тим, чого не має жоден інший народ. У своїй промові на відкритті пам'ятника Пушкінові він запевняв, що саме ця риса зробила Пушкіна народним поетом: «Найвидатніший із тих європейських поетів ніколи не міг так повно, як Пушкін, втілити геній якогось іншого народу... *Серед усіх поетів на землі тільки Пушкін володіє вмінням цілковито перевтілюватися в іншому народі*»⁴⁷.

Катя Гокенсон зазначала, що це приписане письменникам уміння «правдиво» репрезентувати іншого — «варіант реінкарнації, іншими словами, вони не просто репрезентують, а справді втілюють іншого». Завдяки такій «здатності міметичного симулювання» російські письменники, на думку Достоевського, вищі від європейських, і саме ця риса дозволяє їм бачити або зображувати себе так, неначе промовляють від імені якогось

46 La Republica. 1990. 27 січня. Цит. за: Neumann [1]. P. 197.

47 Dostoevsky [1]. P. 1292.

іншого народу⁴⁸. Перед нами аргумент на користь цілковитого привласнення голосу іншого, виправдання імперського монологу: адже припущено, що інша мова та інший автор непотрібні; росіяни, начебто найкраще розуміючи чужинців, можуть брати на себе повноваження говорити за них і про них. А фактично, звичайно, російські письменники просто проектували свої власні бажання, фантазії та амбіції, які часто віддзеркалювали імперські зазіхання держави або націоналістів. Вихваляння начебто всеохопної російської «душі» у творчості письменників кількох поколінь було літературним додатком до колоніалізму, його еквівалентом і йшло рука в руку з реальністю завоювань і примусової асиміляції.

Слов'янофіли та консерватори (так звані «почвенники») 1850–1860-х років були надто схильні до віри у всеохопність російської культури. Проте ідея всеохопності була висловлена з посиланням на історію, літературу та філософію ще у творах Карамзіна, Петра Вяземського, Петра Чаадаєва та Михайла Погодіна⁴⁹. Утім, один *почвенник*, Аполлон Григор'єв, прихильно ставився до твердження Костомарова про незалежну українську культурно-історичну традицію. Григор'єв був «культурним федералістом і політичним децентралістом, що вірив у регіональне самоврядування, але не в політичний сепаратизм»⁵⁰. Його прихильність до місцевих народів 1863 р. спонукала його як редактора журналу «Якорь» опублікувати непідписану статтю, яка обстоювала право українського народу на самостійне життя⁵¹. Інші *почвенники*, як-от Достоевський, швидко дистанціювалися від цієї позиції після польського повстання 1863 р., боячись, що наголос на місцевих особливостях призведе до сепаратизму. Після 1864 р. Достоевський зміцнював свою віру у всеохопність

48 Hokanson [1]. P. 343.

49 Dowler [1]. P. 24–25, 30–31, 57.

50 Ibid. P. 155.

51 Григор'єв А. А. Вопрос о национальностях. *Якорь*. 1863. № 5. С. 81; див.: Dowler [1]. P. 155.